

Tankönyvek emlékezetpolitikája

Énkép és ellenségkép a XX. századi román és magyar történelemtankönyvek retorikájában

A kutatás során a Romániában és Magyarországon 1918–1989 között megjelent történelem tankönyveket elemzem, célom – áttekintve valamennyi tankönyv valamennyi kiadását – a tankönyvi diskurzus alakulásának vizsgálata.¹ Jelen tanulmány ebbe a munkafolyamatba kíván betekintést nyújtani.

Az összehasonlító elemzés során a többségi nemzet (román, magyar) kollektív énképének (ki)alakítását kutatom olyan témák mentén, mint a nemzet és a nemzetállam születése, nemzeti kultúra, hősök panoptikuma, a nemzeti kisebbségek megjelenítését követem a tankönyvi szövegekben és illusztrációkban (együttélés kérdése, nemzeti kisebbségek kultúrája, a tankönyvi szövegek retorikája).

Miért a tankönyvek? Bevezetés és témaválasztás

„A tudás és hatalom bonyolult viszonyának letükrözői. A történelem tankönyvek, mint a valóság társadalmi építményei, művelődéstörténeti leletei, a kollektív emlékezet forrásai, mester narratívái, a nemzetállamok önéletrajzi megnyilvánulásai, állandóan a kritika figyelmébe kerülnek” – állapítja meg Repoussi és Tutiaux-Guillon a Nemzetközi Történelemdidaktikai Társaság 2009-es kongresszusán elhangzottakat summázva. (Repoussi – Tutiaux-Guillon, 2010, 157, saját ford.)

A tankönyv kordokumentum: nemcsak a történészek, hanem a politikum által is hivatalosan elfogadott tudás és értékek hordozója, közvetítője, az ideológiai nevelés eszköze, közösségteremtő, szocializációs eszköz. Jelen kutatás a tankönyvekre² kizárólag mint a kollektív emlékezet dokumentumaira és mint az államhatalom manifesztációra kíván fókuszálni.

A tudomány állása a tankönyvkutatás területén

Európában a tankönyvkutatás igénye a 19. századi békemozgalmak keretén belül merült fel. Már akkor tisztában voltak azzal, hogy a tankönyvek, akár a szerzők szándéka

¹ A kutatás a BBTE Népesedés- és a Kisebbségtörténet doktori iskola keretében zajlik.

² A tankönyv fogalmi meghatározására lásd Karlovitz János: *Tankönyvi, tankönyvelméleti alapfogalmak* és Toth Szilárd: *Kompetenciaorientált történelemtanítás*.

ellenére is, nemzeti előítéletek, ellenségkép kialakítói vagy negatív sztereotípiák megerősítői lehetnek. (Dárdai, 1999, 44.)

A második világháború után nagy lendületet kapott a tankönyvrevíziós mozgalom az UNESCO égisze alatt, deklarált cél a tankönyvek megjavítása, a nemzetközi megbérelés. (Dárdai, 2005, 120–121.) Elsősorban német és francia területeken kezdték el vizsgálni a közoktatás és a tankönyvek társadalomra kifejtett hatásait.³

Jelen pillanatban a legnagyobb nemzetközi kutatóintézet, a Georg Eckert Institut für Internationale Schulbuchforschung (Braunschweig) tankönyvgyűjteménye 180.000 kötetet tesz ki. A 2016–2021-es időszakban a GEI nemzetközi munkacsoportjai a digitális bölcsészet, információtudomány, médiaoktatás az iskolában, társadalmi polarizáció és kohézió, nevelés a posztdigitális korban, tudás/hatalom, vallási pluralizmus, oktatás a mediatizált közösségben témákban kutatnak.

Több önálló publikáció jelent meg Romániában, történeti jellegű tankönyvkutatók is, de olyan összehasonlító elemző munka, amely 70 év magyarországi és romániai tankönyvirodalmat átfogná, még nem jött létre.

Romániában tankönyvkutatással Mirela-Luminița Murgescu foglalkozik, az *Istoria din ghiozdan. Memorie și manuale școlare* (Mugurescu, 2004) az 1990 után megjelent történelem tankönyveket elemzi, arra mutat rá, hogy a román nemzeti identitás, a Romániában élő nemzeti kisebbségek, a nacionalizmus/európaiság mint témák, milyen mértékben és hogyan vannak jelen a tankönyvi tartalmakban.

Mihai Stelian Rusu szociológus arra a kérdésre kereste a választ, hogy hogyan reagált a román történelemtankönyvek narratívája a XIX. századi nagy eseményekre – egyesülés, függetlenségi háború – (Rusu, 2015a), és hogyan funkcionáltak Romániában a történelem tankönyvek mint nemzeti és politikai közösségteremtő eszközök (Rusu, 2015b).

Simona Szakács-Behling, a fentebb említett Georg Eckert Tankönyvkutató Intézet kutatója, a Media in Schools munkacsoport tagja, a tankönyvek európaiságának témájában számtalan tanulmány szerzője Mihai Stelian Rusuval közös tanulmányban a monarchiabeli és ötvenes években kiadott román ábécés könyvek összehasonlító elemzését végezte el, ugyanakkor összehasonlító elemzést publikált az 1979-ben és a 2000-ben megjelent tankönyvekről a *mi, románok/ők, idegenek* törésvonal mentén.

A 2000-es években megjelent Toth Szilárd több munkája a romániai történelemtanítás helyzetéről, de ezekben *módszertani szempontból* elemzi az 1989 utáni helyzetet (Toth, 2012; Toth, 2017).

Orbán Zsolt *Az első világháború a romániai történelemkönyvekben* címmel publikálta tankönyvelemző munkáját, ebben az 1990 utáni tankönyveket veszi górcső alá (Orbán, 2005).

³ A tankönyvkutatás történetéről részletesebben lásd Dárdai, Dévényi, Márhoffer és Molnár-Kovács *Tankönyvkutatás külföldön* kétrészes tanulmányát: <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2015/07/dardai-agnes-devenyi-anna-marhoffer-nikolett-molnar-kovacs-zsofia-tankonyvkutatas-tankonyvfejlesztes-kulfoldon-ii-06-01-02/>; https://epa.oszk.hu/01900/01954/00016/pdf/EPA01954_tortenelemtanitas_06_01_02_DDMMK.pdf

A kutatás tárgya

Jelen kutatás a tankönyveket történelmi forrásként kezeli, azok összehasonlító elemzésére (kvalitatív és kvantitatív összehasonlító elemzés) törekszik, azt vizsgáljuk, hogyan alakult a közösség kollektív énképének (ki)alakítása a tankönyvek által. A vizsgálat tárgyát a *tankönyvi interpretációk és azok változásai*, az egyes korszakokra jellemző *tematikai súlypontok* képezik.

Munkamódszer

A vizsgálat során a Dévényi Anna és Gőzsy Zoltán pécsi történészek, tankönyvkutatók által kidolgozott módszert alkalmazom, úgy gondolom, hogy ez a történeti jellegű tankönyvkutatásra, a tankönyvi szövegek dekódolására leginkább alkalmas. (Dévényi-Gőzsy, 2014, 145–166.) Ezzel a módszerrel lehetséges elemezni, összehasonlítani azonos forrástípuson belül egy-egy téma/altéma (esetünkben: *többség és kollektív énképe; kisebbségek és /vagy idegenek*) tárgyalását, felvázolni, hogyan konstruálódott a tankönyvi diskurzus, hogyan változott egy-egy történelmi esemény, szereplő értékelése, bemutatásának módja a hatalom céljainak megfelelően, hogyan működött a történelem tankönyv mint *instrumentum regni* a XX. századi Romániában és Magyarországon.

Egyrészt a vizsgálat során:

1. Át kell tekinteni a tankönyv keletkezési körülményeit (a korszak **politika-, művelődés- és társadalomtörténetét**), ugyanakkor célunk a tankönyvi tartalmakat az adott korszak és az azt megelőző időszak szakirodalmának kontextusában vizsgálni.

2. Meg kell ismernünk a vizsgált korszak **oktatáspolitikai** törekvéseit, **nevelésfilozófiai sajátosságokat** (források: jogszabályok, parlamenti viták jegyzőkönyvei, oktatáspolitikusok által publikált írások, szakajtóban megjelent vélemények, 1948 után az állampárt dokumentumai).

3. Figyelnünk kell a szerző(k) kilétére – ismernünk kell történeti munkásságát, tankönyvírói, politikai tevékenységét, politikai elkötelezettségét, ha van.

4. Figyelembe kell venni a **megrendelőhöz, kiadóhoz kapcsolatos háttérinformációkat** – annak szándékait, elvárásait. Ismernünk kell:

5. a tankönyv **célközönségét** (korosztály, iskolatípus, nemzeti kisebbségek számára készült tankönyvek)

6. a **tantervi követelményeket**

7. **strukturális** hangsúlyokat a korszak történelmi realitásának, az oktatáspolitikák vagy akár társadalmi elvárások függvényében. (Premissza: A különböző korszakok tankönyvei más témákat preferálnak).

A kutatás szempontjából nem csak a tematikai súlypontok fontosak (például parasztfelkelések a kommunista diktatúra idején megjelent tankönyvek esetében), de a kihagyások, a szelektálás szempontjai is (például, a marxista történelemoktatás szellemében íródott tankönyvek nem tesznek említést a Besszarábiában élő románokról vagy a baráti államok területén élő magyar kisebbségekről).

Másrészt, vizsgálat alá vesszük az egyes **témák, leckék tankönyvi megvalósulását:**

1. A téma súlyát, pozícióját (terjedelem, kvantitatív elemzés) a tankönyvön belül és a többi részegységhez képest, esetleg háttérbe kerülése. (Például az 1979-es, Ștefan Pascu által szerkesztett tankönyvben a román nép és nyelv kialakulása a teljes tankönyv 10 %-át teszi ki, míg az 1952-es, Mihai Roller által szerkesztett tankönyvben ilyen lecke egyáltalán nincs, ez jelzi a kommunista doktrína erős nacionalista irányváltását Románia vonatkozásában.)

2. Az egyes tankönyvi leckék, témák súlyát (kvalitatív elemzés)

3. Az egyes **eseményekhez társított ideológiai üzenet** az iskolai tankönyvekben (Az említett 1952-es tankönyvben a román függetlenségi háború kapcsán a 11. oldalon a román király egyetlenegyszer kerül megemlítésre a következőképpen: „A román tőkés és földbirtokos-osztály, élen Károly királlyal, felelős azért, hogy a román katonák felszerelés és fegyver nélkül voltak kiküldve a frontra.”⁴ (Roller 1952, 408–421, 418.) Az 1988-as tankönyvben már I. Károly az orosz katonai vezetőkkel közös fotón is megjelenik, a tankönyv pedig nem véletlenül (gondoljunk Nicolae Ceaușescu Moszkvától független politikájára!) a Miklós herceghez írt levelének azt a részét idézi, hogy: „A császári hadsereggel való kapcsolatban a román hadseregnek meg kell őriznie egyéniségét és külön vezetés alatt álló egységét.”⁵ (Hurezeanu 1988, 115–116.)

4. Az egyes események tárgyalásának logikáját, ok-okozati összefüggéseit

A tankönyvi tartalmakban az ok-okozati összefüggések a szakirodalomhoz képest karakteresebben jelennek meg, a terjedelmi korlátok miatt súlyos, tömör kijelentések kerülnek be a tankönyvi szövegekbe, a célközönség életkori sajátosságai leegyszerűsítő ábrázolásmódra kényszerítik a szerzőket (Dévényi és Gőzsy, 2014, 151.), például a középiscola III. osztálya számára készült tankönyvben a trianoni békeszerződés kapcsán: „Ellemléseink kezébe jutottak aranybányáink és gyönyörű erdősegeink. Régi városainkban ma idegen kézben van a hatalom”, vagy a 48-as forradalom tárgyalásakor: „Hazánk erősödését nem jó szemmel nézték az országban lakó nemzetiségek. Ők is függetlenségre kezdtek törekedni, sőt felláztak az új magyar kormány ellen. Különösen a szerb és oláh vidékeken szörnyű kegyetlenkedések történtek. A hegyekből összetódult a műveletlen oláhság, megrohanta a városokat és borzalmas kegyetlenkedéssel irtotta a magyart. A menekülő lakosság a katonaságnál keresett védelmet, de sok esetben nem talált, mert a bécsi udvar titokban támogatta a nemzetiségek törekvéseit.” (Ember, 1926, 142, 127.)

5. A tankönyvi tartalmak elemzésekor arra is tekintettel kell lennünk, hogy az egyes leckéken belül milyen aspektusok vagy történeti szereplők kerülnek előtérbe vagy háttérbe a korszak során vagy hogyan változik egyes szereplők megítélése az idők során (például fentebb I. Károly megítélése a kommunista korszak tankönyveiben).

Ezen felül nagy jelentőséggel bír

a. A didaktikai eszköztár elemzése: képek, ábrák, források, feladatok – milyen funkcióval bírnak, milyen érzelmeket váltanak ki.

⁴ „Burghezia și moșieria română, în frunte cu regele Carol, poartă răspunderea pentru faptul că ostașii români au fost trimiși pe front fără echipament, fără armament.”

⁵ „În raporturile sale cu armata imperială, armata română va trebui să-și păstreze (...) individualitatea sa și unitatea sa de comandă.”

b. Megfogalmazás, jelzők, értékítéletek, hangulati, érzelmi elemek (szöveg, mellékletek elemzése).

A kutatás értelmezési kerete

1. Tematikus dimenzió:

1. a többség kollektív énképének (ki)alakítása a tankönyvek által. Altémák: a nemzet és a nemzetállam születése, a nemzeti kultúra (jellemző vonásaira való tankönyvi utalások), hősök panoptikuma

2. a nemzeti kisebbségek megjelenítése a történelem tankönyvekben (együttélés kérdése, a kisebbségek kultúrája, a pozitív / negatív ábrázolásmód)

3. világtörténelmi motívumok a nemzet történelmét feltáró tankönyvekben

2. Kortörténeti, oktatáspolitikai, tankönyvtörténeti kontextus

1920–1947 között

A tankönyvek helyes értelmezéséhez, a szövegek dekódolásához elengedhetetlen a *keletkezési körülmények* ismerete: „Legendás hőstetteikkel a háború alatt, végig, Bessarabia védelmében az orosz bolsevikekkel szemben, szakadatlanul visszaverve a Budapestre befészkelődött magyar kommunisták betöréseit [...] a román falusi emberek oly sok hitről és vitézségről tettek bizonyosságot [...] A parasztság földhözjuttatása ma belügyünk fő feladata, fontosabb akár a közigazgatás egyesítésénél is.” (Iorga, 1920, 459.)⁶ A fentiekben a tankönyvszerző, neves román történész, a közelmúlt eseményeinek bemutatása során, a háborús hősiesség ürügyén (a magyar kommunista veszélyt is felidézve) az esedékes agrárreform szükségességére figyelmeztet.

Az 1923-as alkotmány Romániát, mint tudjuk, egységes nemzetállamként határozta meg, de valójában különböző államkeretek között, más kulturális, civilizációs környezetben kifejlődött nemzetrészeket foglalt magában, ehhez járult még az összlakosság 30 százalékát kitevő kisebbségi népcsoportok integrálásának problémája is. A román kormányoknak a legtöbb fejtörést a kompakt csoportokban élő magyarság okozta magas számaránya, a románnál urbanizáltabb jellege miatt, és mert az anyaországi közvéleménnyel együtt súlyos igazságtalanságnak tartotta a trianoni békeszerződést.

A fentiek ismeretében azzal a premisszával kezdtük kutatásunkat, hogy a két világháború közti időszakban a nemzeti kisebbségek ellen irányuló kulturális offenzíva mellett a román nemzeti közösség megteremtésének feladata érvényesül az oktatáspolitikában, majd a tankönyvi szövegekben. „Annak tudatában, hogy egy nemzet felemelkedése szempontjából milyen nagy jelentőséggel bír a kultúra”⁷ (Brătianu, 1926, 27), a Nemzeti Liberális Párt oktatáspolitikájának főbb irányvonala az iskolarendszer egyesítése, egységesítése és a tanult román középosztály létrehozása. „Az iskola először is a román kultúra

⁶ „Prin isprăvile legendare pe care le-au îndeplinit în tot războiul, prin apărarea Basarabiei de bolșevicii ruși și prin răspingerea neconținută a incursiunilor făcute de comuniștii unguri, aciuți la Budapesta [...] sătenii români au dovedit atâta credință și vitejie [...] Împământenirea țeranimii e scopul de căpetenie al vieții noastre interne astăzi, mai presus chiar decât unificarea administrativă...”

⁷ „Convins de marea însemnătate pe care o are cultura în ridicarea unui popor...”

és élet irányában ébressze fel a nemzeti öntudatot, a nemzet életerejét és ellenállását minden külső és belső ostrommal szemben sokasítsa meg, ezzel biztosíthatjuk számunkra az új Románia államhatárainak tartós birtoklását.”⁸ – írja az oktatáspolitikát meghatározó és a tanügyi reformot végrehajtó Constantin Angelescu liberális tanügyminiszter. (Angelescu, 1926, 6.)

„Csonka Magyarország” történelem tankönyveit ezzel szemben a területi veszteségek, gazdasági talpra állás, revíziós külpolitika, a korszakra jellemző irredenta kultusz és a „nemzeti irányú műveltségre” törekvő oktatáspolitikák fényében kell vizsgálni. Már 1919–20-ban Haller István beszédeiben megjelent az *értékes faj* és *kultúrfölény* gondolata: „mi értékes faj vagyunk, amelynek létezése és boldogulása az egész világnak érdeke [...] mindent el kell követnünk, s minden áldozatot meg kell hoznunk, hogy azt a kultúrfölényt, melyben a hódítókkal szemben vagyunk, feltétlenül megtartsuk, sőt a lehetőség szerint minél rapidabb mértékben emeljük”. Véleménye szerint be kell bizonyítanunk a világnak, hogy igazságtalan békével nem lehet „egy kulturáltabb fajt egy kulturálatlanabb faj alá tartósan rendelni”. (idézi Mann, 1997, 204.)

A Horthy-korszak jelentős oktatáspolitikusa Klebelsberg Kunó, hozzá kapcsolódik a *neonacionalizmus* és *kultúrfölény* gondolata. Véleménye szerint „A Trianon utáni Magyarország a kultusztárca egyben honvédelmi tárca is”, hiszen a kultúrfölényben látta a lehetőséget arra, hogy „egyszer, megengedett eszközökkel, az elveszítettet visszaszerez-zük.” (idézi Mann 1997, 208.)

A Trianon utáni Magyarország korhangulata és a revanseszmében gyökerező oktatáspolitikák pedig így képződnek le a tankönyvi szövegekben: „A csonka, de fajilag egységesebb Magyarország a legnagyobb hála érzésével fogja megőrizni az emléket most is az egységes haza vitéz fiainak, kik visszaverték a haza testétől az ellenséget, hírt, dicsőséget szerezni iparkodtak nemzetöknek, harcoltak épségéért, fennmaradásáért, igazságáért az igaz erkölcs és műveltség nevében. És hűen kitart hagyományai mellett, igazsága őrzését Istenre bízva, nem csügged és dolgozni fog, hogy hit és erkölcs a jövőben is segítse a magyart és visszaadja neki teljes, jogos örökségét.” (Lovcsányi, 1922, 176.) A nemzeti integritás, igazságos restitúció és az Istenbe vetett hit mellett megjelenő kulcsszavak: igaz erkölcs, műveltség. Az általunk áttekintett valamennyi tankönyv mindenikének zárógondolata a területi revízióba vetett hit nyomatékosítása.

Az általunk áttekintett tankönyvek mindegyike a románsággal való együttélés kritikus pillanatait preferálja, annak negatív aspektusát kendőzetlenül és egysíkúan ábrázolja, így például az 1848-as forradalom kapcsán „Erdélyben az oláhok föllázadtak s a magyarságra rontottak. Zalatna és Abrudbánya magyar népét kiirtották” (Lovcsányi, 1922, 134), vagy „... az osztrákok védelme alatt az oláhok tatárdúláshoz hasonlóan pusztították a magyarokat” (Havas és Lóránd, 1928, 106.) és „Hazánk erősödését nem jó szemmel nézték az országban lakó nemzetiségek. Ők is függetlenségre kezdtek törekedni, sőt fellázadtak

⁸ „... școala în prima linie, trebuie să trezească conștiința națională, la cultura și viața românească și să sporească puterile de viață și de rezistență ale neamului, la toate asalturile din afară și dinlăuntru, asigurând astfel trănicia stăpânirii noastre în noule granițe ale României.”

az új magyar kormány ellen. Különösen a szerb és oláh vidékeken szörnyű kegyetlenségek történtek. A hegyekből összetódult a műveletlen oláhság, megrohanta a városokat és borzalmas kegyetlenkedéssel irtotta a magyart.” (Ember, 1926, 127.)

Nagyromániában ugyanaz a tendenciózus fogalmazásmód érhető tetten a történelem tankönyveken az 1848-as forradalom kapcsán: „A magyarok [...] pedig mindenkit provokáltak. Ausztriával civakodtak, Horvátország ellenük volt, a románok fölött zsarnokoskodtak, mert fegyvertelenek voltak. Őltek, akasztottak, erőszakkal besoroztak [...] Abrudbánya hegyeiben viszont a mócok ellenálltak a magyaroknak, Avram Iancunak, a hegyek hősének vezetésével Bokajfalfalunál legyőzték őket. Ezekben a harcokban a hegyek között, árulás miatt meggyilkolták Buteanut, de a románság ellenállása nem történt meg.”⁹ (Floru, 1923, 203–204.) Szintén nem a magyar kisebbség iránti elfogadás és tisztelet propagálója a felső elemis tankönyv: „Az erdélyi román nép tovább szenvedte a magyarok nehéz elnyomását. Semmiféle joga nem volt, csak tartozása saját országában, amit idegenek bitoroltak. [...] A veszély aznap nőtt, mikor a kolozsvári Diéta elfogadta Erdély egyesülését Magyarországgal. Ez a román nemzet halálos ítélete volt. (...) Május 3/15-én több mint 40 000-en jöttek el Simeon Bărnuțiu és Avram Iancu hívására a Balázsfalva melletti síkra, amelyet azóta is a Szabadság Mezejének hívunk [...] a jobbágyság és a dézsma felszámolását, a közigazgatásban a román nyelv használatát, román iskolák megnyitását falvakon és városokon, valamint egy román egyetem megnyitását követelték [...] A magyarok szörnyű támadást indítottak. Akasztottak, lelőttek, sok románt élve égettek el; nőket, gyerekeket, öregeket nem kíméltek. Kevesebb mint két hónap alatt 4000-en estek el. A románok is megmozdultak; előbb kisebb támadásokat indítottak a magyarok ellen, aztán nagyobbakat is.”¹⁰ (Tafrafi, 1930, 212–213.)

A tankönyvek műfaji sajátossága, hogy időnként egyes kijelentések alapos felvezetés nélkül kerülnek be a tankönyvekbe, erős, tömör megfogalmazású mondatok, mondat-sorok mintha elejtve lógnának a szövegben – ennek oka lehet az, hogy terjedelmi okok miatt az információk közt szelektálni kell, a teljes történelmet ok-okozati összefüggéseivel, az események mellékszálalaival nyilván nem lehet belefoglalni a tankönyvi szövegekbe, de indítéka lehet az is, hogy egy-egy ilyen elejtett mondat, tömör kifejezés kiválóan

⁹ „Ungurii [...] însă provocau pe toată lumea. Cu Austria se certau, Croația era contra lor, pe Români îi tiranizau, căci îi găseau dezarmați. Ucidău, spânzurău, îi recrutău cu deasila [...] În munții Abrudului însă, Moții, conduși de viteazul munților, Avram Iancu, au rezistat Ungurilor, i-au învins la Fântanele. În luptele acestea din munți, Ungurii au ucis prin trădare pe Buteanu, însă rezistența Românilor nă fost înfrântă.”

¹⁰ „Poporul român din Transilvania continuă să sufere apăsarea grea a Ungurilor . El n'avea niciun drept, ci numai datorii în țara sa, cotoptită de străini [...] Primejdia se mări pentru Români în ziua când dieta din Cluj votă unirea Transilvaniei cu Ungaria. Eră condamnarea la moarte a națiunii românești [...] În ziua de 3/15 Maiu, peste 40 000 de români răspunseră la chemarea lui Simeon Bărnuțiu și Avram Iancu pe câmpia lângă Blaj numită de atunci Câmpia Libertății [...] cerură desființarea iobăgiei și a dijmelor, întrebuițarea limbii române în administrație, deschiderea de școale românești atât în orașe cât și în sate, crearea unei universități românești . Ungurii deslănțuiesc atunci o prigonire groaznică. Spânzură, împușcă, ard de viu un mare număr de Români; chiar femeile, copiii și bătrânii nu sunt cruțați. În mai puțin două luni pier peste 4000. Români se mișcă și ei; atacă pe Unguri mai întâiu în lupte mici, apoi în bătlăii mai mari.”

alkalmas a nemzeti ellenségkép megformálására vagy az otthonról hozott sztereotípiák megerősítésére. A két világháború közti tankönyvek esetében ez utóbbi helyzet áll fenn.

1948 után

A második világháború után a magyarországi és romániai politikai hatalom ugyanolyan ideológiai alapon, Szovjetunió függésében áll, a kelet-közép-európai államokban megkezdődött a szovjet típusú szocialista rendszer kiépítése. A Moszkva által támogatott kommunista erők számára elengedhetetlen volt a társadalom ideológiai átnevelése, hiszen a rendszer támogatottsága, illetve legitimitációja a diktatúra kialakulásának kezdetén gyenge lábakon állt. (Szabó, 2021, 61.)

A kommunista társadalomkép egyik mítosza a nemzeti kötöttségektől mentes internacionalista proletariátus megteremtése volt. A kelet-közép-európai térségben a kisebbségekkel szemben igen differenciált nemzetiségpolitika érvényesült, a kisebbségi kérdésben megszűnt Magyarország védhatalmi pozíciója. Ugyanakkor a Szovjetunió elvárta a kelet-európai államoktól a nyílt diszkrimináció megszüntetését. (Bottoni, 2008, 232–233.)

1948 a nagy ideológiai törésvonal az oktatáspolitikákban és a tankönyvi retorikában is: a két világháború közti nacionalista történelemszemlélet helyett az állampárt az ifjúság nevelését a „népi demokrácia” jegyében maga vette kézbe, mindkét államban meg-

történik az iskolák államosítása és az állami kiadású egységes tankönyv, a történelemben az osztályharcos szemlélet bevezetése.¹¹

„A népek nemzeti elkülönülése és ellentétei már a burzsoázia fejlődésével, a szabadkereskedelemmel, a világpiaccal, az ipari termelés és az ennek megfelelő életviszonyok egyformaságával egyre inkább és inkább eltűnnek. A proletariátus uralma még inkább eltüntet majd őket” – szögezi le egy évszázaddal korábban a Kommunisták Párt Kiáltványa. (Marx és Engels, Manifest der Kommunistischen Partei, 1848, magyarul 1896, 457).

Az új idők szellemében Gheorghe Gheorghiu Dej a Szovjetunió Kommunisták Pártja XXII. Kongresszusán tartott beszédében (Dej, 1961) a párt által szorgalmazott „a nemzetek közti béke és barátság iránti nagyszerű elhivatottságát” méltatta.¹² A Román Népköztársaság tanítóinak kongresszusán feladatként azt jelölte meg, hogy „nemzetek közti testvériség és felszabadítónk, a Szovjetunió iránti határtalan szeretet szellemében”¹³ neveljék a tanulókat. (Istoria: programa școlară pentru clasele VIII–XI, 1952, 5.)

Ennek az oktatáspolitikának a tankönyvi leképződése Romániában a Mihai Roller által szerkesztett új történelem tankönyv (első kiadás 1947, vélhetően Moszkva), amely az osztályharc és az elnyomottak közti együttműködés szellemében interpretálja az egész történelmet, így például a Horea-lázadás során: „a magyar parasztok összefogtak a román parasztokkal, és együtt kezdték a grófok (földbirtokosok) megbüntetését.”¹⁴ (Roller, 1952, 274–288, 282. – saját ford.) A fentebb idézett szövegrész kiemelten jelenik meg a leckében, hangsúlyozva, amit kell: hogy az igazi konfliktusok nem vertikálisan, a különböző nemzetek közt, hanem horizontálisan, a társadalmi osztályok (kizsákmányolók/kizsákmányoltak) közt húzódtak már a múltban is. Az 1848-as forradalom kapcsán a nemzetiségi konfliktusok és polgárháborús állapot tárgyalásának, feloldásának dilemmáját is sikerült megoldani: aki „semmibe vette a román nemzetet”, az a magyar tőkésosztály („A magyar tőkésosztály az osztrák iga alól akart szabadulni, de ugyanakkor a nemzeti jogokat a románságnak, szerbeknek és horvátoknak megtagadta”)¹⁵, román részről pedig, aki kezdettől a magyar forradalom elleni harc támogatója, az Andrei Șaguna érsek (!), aki a „bécsi palotához kötődött.”¹⁶ (Roller, 348, 349.) A magyar és román

¹¹ Romániában az egyházi iskolák államosítása gyakorlatilag kiteljesítette a két világháború közti iskolapolitikát, amely az egyházi iskolákat igyekezett korlátozni, ugyanakkor előírta Románia történelmének, földrajzának az állam nyelvén való tanítását.

¹² „... măreață chemare la pace și prietenie între popoare”, valamint „... spiritul frăției între popoare, al dragostei nețărmuite pentru eliberatoarea noastră, Uniunea Sovietică.”

¹³ „... oameni [...] educați în spiritul frăției dintre popoare, al dragostei nețărmurate pentru eliberatoarea noastră, Uniunea Sovietică.”

¹⁴ „Țăranii unguri s'au unit cu țăranii români și împreună au început să pedepsească pe grofi (moșieri).”

¹⁵ „Națiunea română era desconsiderată prin această constituție. Burghezia maghiară voia să scape de sub jugul austriac, dar în același timp refuza să dea libertăți naționale Românilor, precum și Sârbilor și Croaților.”

¹⁶ „legat cu palatul de Viena”

forradalmárok megosztottságáról Bécs és a „reakciós erők” tehetnek, számukra nincs feloldozás, míg „Avram Iancu utólag beismerte a hibát, amit elkövetett”, Kossuth pedig, aki „kezdetben nem értette a románokkal való egyesülés szükségességét”, Bălcescu hatására „beleegyezett komolyabb engedményekbe”.¹⁷ (Roller, 354) A civil áldozatokról hallgat a tankönyv, vélhetően azért, hogy ne szítson nemzetiségi indulatokat, ne bántsa a tankönyvre jellemző, a társadalmi csoportokat összefogó és nemzeti közösségeket áthidaló összefogás retorikáját.

1947 júliusában Iuliu Maniu letartóztatásával megkezdődött a politikai ellenzék (és az értelmiségi réteg) felszámolása. A Román Népköztársaság történelem tankönyve is a gyulafehérvári román nagygyűlés kapcsán igazi vádiratot fogalmaz meg a Román Királysággal való egyesülést kinyilvánító erdélyi román politikusok ellen: „1919 januárjában a román csapatok bevonultak Erdélybe [...] A Magyarországon kitört forradalom Erdélyben is megindította a felszabadulásért vívott harcot. Munkástanácsok alakulnak Erdélyben. Másrészt, a román tőkésosztály képviselőiből egy tanács alakul, ami a nemzeti gárdákra alapozva demagóg nacionalista izgatásba kezd azzal a céllal, hogy a forradalom lezajlását megakadályozza. A tanács december 1-re gyűlést hív össze Gyulafehérvárra. Egy azt megelőző tanácskozáson, a román nemzeti párt (sic!) vezetősége, Iuliu Maniu elnökletével, elhatározták, hogy Erdélyt saját hűbéri birtokukká alakítják. Ennek érdekében Erdély igazgatására egy kormányzótanács alakult, szebeni székhellyel. A gyulafehérvári gyűlésen a tömegek nyomására és a forradalmi megmozdulások miatt, ami Erdélyt is átfogta, a Kormányzótanács kénytelen volt kimondani néhány olyan demokratikus elvet, mint például: „Teljes nemzeti szabadság minden együttélő nép számára.”¹⁸ (Roller, 527–528.)

A hatvanas évektől a rendszerváltásig

1956 fordulópont *Románia* kisebbségpolitikájában – a román állam a forradalom tapasztalatából azt a tanulságot vonta le, hogy a magyar kisebbség minden engedmény ellenére Magyarországra továbbra is anyaországgént tekint, és nem kíván integrálódni a román államba. Ha nem is jelent reális veszélyt az állam területi integritására nézve, a magyar közösséget mindenképpen megbízhatatlan elemként kell kezelni. (Bottoni, 2008, 244.)

¹⁷ „Avram Iancu a recunoscut mai târziu greșeala pe care a comis-o”, „nu înțelege la început necesitatea unirii cu România”, „consfinți să facă concesiuni mai serioase.”

¹⁸ „În Ianuarie 1919, trupele române trec în Transilvania [...] Revoluția care izbucnise în Ungaria a dezlănțuit și în Transilvania lupta pentru eliberare. Se formează în Transilvania comitete muncitorești. Pe de altă parte se alcătuiște un directoriu din reprezentanții burgheziei române, care se bizizează pe gărziile naționale și face o agitație demagogică naționalistă cu scopul de a împiedica desfășurarea revoluției ungare. Directoriul convoacă pentru 1 Decembrie o adunare la Alba Iulia. Într-o consfătuire prealabilă, conducătorii partidului național român, prezidat de Iuliu Maniu, hotărâră să transforme Transilvania într-o feudă proprie. În acest sens, se alcătui un consiliu dirigent, cu sediul la Sibiu, pentru administrarea Transilvaniei. La adunarea de la Alba Iulia, sub presiunea maselor și a frământărilor revoluționare care cuprinseseră și Transilvania, Consiliul dirigent fu obligat să proclame unele principii democratice, prinre care: Deplina libertate națională pentru toate popoarele conlocuitoare.”

A nemzeti érzületet nem lehetett kiirtani vagy semmisnek tekinteni, ezért megfogalmazódik a szocialista patriotizmus doktrínája mint kompromisszum. (Rusu, 2015, 269.) Az SZKP XXII. Kongresszusa, illetve a kongresszuson elfogadott pártprogram szerint „a szocialista világrendszer kialakulásával a szocialista társadalom tagjainak hazafisága a saját hazájuk és a szocialista országok közössége iránti odaadásban és hűségben ölt testet” – a szocialista patriotizmus valójában összeforr a proletár nemzetköziség eszméjével, megteheti, mert minőségileg különbözik a „burzsoá nacionalista hazafiságtól” azáltal, hogy „a szocialista világrendszer kiküszöböli a maga körében a hatalmi és nemzeti ellentéteket.” (Molnár, 1962, 1.)

Sztálin és Gheorghiu Dej halála után, a román-szovjet kapcsolat kihűlésével Romániában az iskolai tananyagba is egyre inkább visszakerült a nemzeti nézőpont. Amíg az 1948-as tanügyi törvény szerint az oktatás célja „a fiatal nemzedéknek a népi demokrácia szellemiségében való nevelése és a nép kultúrszintjének emelése”¹⁹, addig 1968-ban „a haza és a nép, a békeideál és a haladó társadalmom iránti szeretet ápolása”²⁰, 1978-tól pedig „a haza, a nép és a párt, a román nép múltja, a társadalmi és nemzeti felszabadító harca, az együtt élő nemzetiségek közös harca iránt, a munkásosztály, nemzetiségre való tekintet nélkül minden dolgozó forradalmi harca és a Román Kommunista Párt közös harca iránti szeretet ápolása.”²¹A nacionalista érzelmek inkubátorából az iskolának a homo sovieticus fészkévé kellett átalakulnia. (Rusu, 2015, 261).

A román történetírás kikerül Moszkva befolyása alól, de erős kézben tartja a Román Kommunista Párt, fő vezérvonalát a párt 1974-es konferenciáján Nicolae Ceaușescu pártfőtitkár eképp határozta meg: „népünk *kétezer éves múltjának* rendszerezett áttekintése, kiemelve – a tudományos szocializmus szellemében – a széles néptömegek harcát a hosszú és nehéz társadalmi fejlődésben, a *kizsákmányolás és társadalmi-nemzeti elnyomás* és az *idegen uralom* ellen, saját létezésének védelmében, a *szabadság és függetlenség*, egy jobb, méltóságteljesebb életért.”²² (kiemelés tőlem, Programul PCR, 1975, 8, 27–34.) Mihai Stelian Rusu szerint a román nemzeti múlt legmisztifikáltabb változatának keretét fogalmazta meg: a román nép nagy nemzetiszocialista eposzában ezentúl a két világháború közti időszak nacionalista mítoszai a szocializmus mítoszaival vegyültek. (2015, 301)

¹⁹ „Educarea tineretului in spiritul democrației populare și ridicarea nivelului cultural al poporului” (Principii generale)

²⁰ „Cultivarea dragostei lor față de patrie și popor, față de idealurile de pace și progres social” (Principii generale)

²¹ „Cultivarea dragostei față de patrie, partid și popor, de trecutul de luptă pentru libertate socială și națională a poporului român, față de tradițiile comune de luptă împreună cu naționalitățile conlocuitoare, față de lupta revoluționară a clasei muncitoare, a tuturor oamenilor muncii fără deosebire de naționalitate, a Partidului Comunist Român” (Principii generale)

²² „...o retrospectivă sintetică a existenței de două milenii a poporului nostru, reliefând – în spiritul socialismului științific – rolul masei largi populare în lupta îndelungată și grea pentru progres social, împotriva exploatării și asupririi sociale și naționale, a dominației străine, pentru apărarea ființei sale, a libertății și neatrănării, pentru o viață mai bună, mai demnă.”

1848 ismét új tankönyvi interpretációt kap: a balázsfalvi román népgyűlésen 40.000 ember, zömében paraszt vett részt, akik azt skandálták: „Egyesülni akarunk a hazával”. A magyar-román konfliktus eszkalálódásának oka, hogy „mindenhol felerősödött az a meggyőződés, hogy Erdély már nem Erdély, hanem Románia [...] Küldöttség ment a Diétához Bécsbe [...], de a román köldöttségek a Balázsfalván megfogalmazott kérések megvalósulása nélkül tértek haza”. Civil áldozatokról a nyolcvanas években sincs szó, de „a parasztseregek, Avram Iancu vezetésével, *hősiesen* védik a Nyugati-havasok vidékét a nemesi hadsereg betörési kísérletei ellen”²³ (Hurezeanu, Smarandache és Totu, 1988, 48, 57.)

Az ötvenes években mindkét államban a tankönyvi szövegekben következetesen mellőzött téma lett az első világháborút lezáró békeszerződések, nem esik szó a baráti államok területén élő kisebbségben élő magyarságról, vagy a Moldvai Autonóm Szovjet Köztársaságban élő román nemzetársakról. A nyolcvanas években Petric, A. és Ioniță, Gh. I. (1981) megemlíti a párizsi békeszerződéseket, de: „Az egységes állam megalakulása (...) nem bizonyos diplomáciai tárgyalások eredménye és nem a Békekongresszus *ajándéka*, hanem a teljes román területeken élő széles néptömegek akarátának kifejezésre juttatása volt, a Békekongresszus semmi mást nem tett, csak jóváhagyott, jogi értelemben, egy valós helyzetet. Erdély Egyesülése Romániával (sic!), amiről a gyulafehérvári nagy nemzetgyűlés döntött, az egységes román nemzetállam megalakulásának a folyamatát zárta le, népünk évszázados egységálmának adva hangot.”²⁴ (1981, 10.)

Magyarország az 1949-ben megjelent *Történelem a középiskolák II. osztálya számára* című tankönyv a korábbi gyakorlattól eltekintve, az 1848-as forradalom során felszínre törő nemzetiségi konfliktusok okait szélesebb összefüggésben: a Habsburg Birodalmon belül ható centrifugális erőkben, a 19. századtól egyre erősödő nemzetiségi elszakadási törekvésekben („csehek, lengyelek, magyarok, románok stb.”) látja. A Horthy-korszak tankönyveire jellemző, a nemzetiségekkel szembeni vádló, elmarasztaló hang helyett a magyargyűlölet okát a társadalmi egyenlőtlenségekkel magyarázza: „A Habsburg birodalom nemzetei között valóban voltak ellentétek. Különösen súlyos volt a helyzet Magyarországon. Magyarország, a soknemzetiségű Habsburg-monarchia egyik tagja, maga is soknemzetiségű ország volt. A magyar nagybirtokos uralkodóosztály, bár az egész monarchiában elnyomott helyzetben volt, a saját területén maga is elnyomta az ott élő nemzetiségeket [...] A nemzetiségek viszont a magyar uralkodóosztályt azonosí-

²³ „Pretutindeni s-a întărit convingerea că Ardealul nu mai este Ardeal, ci România ...Dar delegațiile românești aveau să se întorcă fără a fi obținut satisfacerea cererilor formulate la Blaj. (...) Curtea imperială habsburgică urmărea învrăjbirea celor două popoare, români și maghiari, ațărarea unuia împotriva altuia, în scopul de a slăbi forțele revoluționare [...] Armatele țărănești, comandate de Avram Iancu, apăra eroic regiunea Munților Apuseni împotriva încercărilor armatei nobiliare de a pătrunde în zonă.”

²⁴ „Procesul de formare a statului unitar [...] nu a fost însă rezultatul unor tratative diplomatice, nu a fost un dar al Conferinței de pace, ci a constituit expresia voinței de unire a maselor largi populare de pe întreg teritoriul românesc, Conferința de pace nefăcând altceva decât să consfințească, pe plan juridic, o situație de fapt. Unirea Transilvaniei cu România, hotărâtă în cadrul adunării naționale de la Alba Iulia, a încheiat procesul de formare a statului unitar național român, dând glas năzuinței seculare de unitate a poporului nostru.”

tották a magyar néppel, az úr-gyűlöletet a magyar gyűlölettel, és inkább a Habsburg abszolutizmussal szövetkeztek, mint a magyarokkal.” (Hanák, 1949, 148–149.) Az 1946-os tanterv még nyíltan elutasította a marxista történelemtanítást, de a világnézeti semlegesség feladása fokozatosan megtörtént.

Az 1950-ben megjelent, 57-ig érvényben levő tanterv szerint a történelemoktatás célja: „A magyar nép történetének áttekintése, összefüggésben az egyetemes történeti fejlődéssel – különös tekintettel az osztályok harcára és a magyar népnek az idegen elnyomók ellen folytatott küzdelmeire. A haladó és reakciós erők harcának megmutatása a magyar nép történelmében és az emberiség történelmében. Történelmünk haladó hagyományainak megbecsülése, a magyar történelem haladó mozgalmi és a jelen közötti összefüggés feltárása. A Szovjetunió és a munkásosztály szerepének tudatosítása hazánk felszabadulásával és fejlődésével kapcsolatban. Szocializmust építő népi demokráciánk fejlődési irányának megértése és követése. Harc a sovinizmus maradványai ellen, szocialista hazafiságra nevelés.” (tantervek – Katona és Szabolcs, 2006, 20, 21, 27.)

1950-től a Magyar Kommunista Párt az 1848-as örökség kisajátítására törekszik a tankönyvi szövegekben is. Amíg Kossuth, Petőfi és Táncsics emblematikus figurákká váltak, (Hermann, 2016, 72.) addig „Görgey és tisztársai a magyar középnemesség *jobbszárnyának* voltak a képviselői” (Heckenast és Spira, 1950, 135.), és „a Batthyány-kormány mulasztásának tudható az, hogy Magyarország lakosságának nem-magyar tömegei nem hogy nem támogatták a forradalmat, hanem egyenesen szembefordultak vele”, emiatt tolódtak olyan „baloldali nemzetiségi politikusok”, mint például Avram Iancu „magyarellenesebb irányba.” (Heckenast és Spira, 1954, 183.)²⁵

A nemzetiségi kérdés a Kádár-korban sem tűnik el a tankönyvi szövegekből – feltéve, ha a XIX. századi eseményekről van szó: „...mivel a nemzetiségi területeken nagyobb volt a föld nélküli felszabadított jobbágyok száma, mint másutt, sőt Erdélyben ekkor még az úrbéri kérdések rendezése sem történt meg, követelték az úrbéri rendelkezések továbbfejlesztését is. Kívánságaikat május folyamán, egymást követő gyűléseken terjesztették elő (...) Júliustól heves harcok törtek ki több nemzetiségi területen, s az indulatoktól fűtött összecsapások mindkét oldalon sok-sok ártalmatlan ember életét követelték. A kölcsönös sérelmek megnehezítették a megegyezést később is, amikor már mind a magyar, mind a nemzetiségi vezetők közül sokan felismerték, hogy közös érdek egymás segítése.” (Helméczy, 1981, 71.)

A korszak előrehaladtával egyre nagyobb teret kapott a tankönyvírásban a szakmaiság (mind a pedagógia, mind a történettudomány szempontjából; megjelennek a munkáltató tankönyvek), de az ideológiai keret a Kádár-korszakban sem változott. A munkásmozgalom-történeti, -ideológiai vonatkozású anyagrészek kötelezősége megmaradt, az 56-os forradalom elutasításában gyökerező rendszer tankönyvírója nem tartalmi megújulással, hanem tematikai szelekcióval dolgozik a hetvenes–nyolcvanas években is. (Herber, 2010.) A Magó Ottó János: *Történelem és állampolgári ismeretek az általános*

²⁵ Az 1962–80 közötti időszak általános iskolai történelemtanterve szerint cél oktatni: „az egyetemes és ezzel szerves egységben a magyarországi történelmi fejlődésútját az ember kialakulásától napjainkig. Adjon a tanulóknak alapfokú szocialista állampolgári ismereteket.”

iskola 8. osztálya számára tankönyve 1988-ban is a tankönyvi szöveg 9,7% -át szenteli a Szocialista forradalom Magyarországon leckének (27–50),²⁶ míg Magyarország területvesztéseiről, a nemzeti kisebbségbe került magyarokról csak röviden, az elveszített területek megnevezésének mellőzésével tájékoztat: „az új határok megállapításánál nem törődtek az ott élő emberek anyanyelvével, nemzetiségével” (Magó, 1988, 57.), majd „amikor a német fasiszták megtámadták a Szovjetuniót, a magyar vezetők egy része kereste a lehetőséget, hogy hazánk is belépjen a Szovjetunió elleni rablőháborúba, mert abban reménykedtek, hogy a hitleri Németországgal való együttműködés révén újabb területeket csatolhatnak az országhoz.” (Magó, 1988, 43, kiemelés tőlem)

Az iskolai történelemtanításnak fontos szerepe van a személyiség kialakításában, a nemzeti identitástudat megőrzésében, az általános műveltség megalapozásában, a nemzetek létének és jövőképeinek alakításában (Toth, 2018, 27.), ezért a történelem tankönyvek a vizsgált időszaban, különösen a kommunista diktatúrák idején, kiemelt figyelmet kaptak a hatalmi tényezők részéről.

A feltevések, amelyekkel tankönyvvizsgálatunkat kezdtük, megalapozódni látszanak: a nemzeti történelem tankönyvekben megjelenített múlt, többség/kisebbség ábrázolása, egy-egy történelmi esemény, szereplő értékelése, bemutatásának módja a politikai hatalom céljainak megfelelően alakult a XX. század során. A történelem tankönyv kiemelt fontossággal bírt, egyrészt nemzeti és politikai közösségteremtő eszköz, másrészt a politikai hatalom manifesztációjának az archívuma.

Irodalom

Angelescu, Constantin (1926): *Activitatea Ministerului Instrucțiunii. 1922–1926*. București, Editura Cartea Românească.

Bottoni, Stefano (2008): Az ötvenes évek a kelet-közép-európai kommunista államokban. A pártállam nemzetiségi politika alakváltozatai, valamint A XX. pártkongresszus és az 1956. évi magyarországi forradalom hatása a szomszéd országok kisebbségi politikájára In: Bárdi Nándor, Feinec Csilla, Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, Gondolat Kiadó és MTA Kisebbségkutató Intézet, 230–233, 242–245.

Brătianu, Ion I.C. (1926): *Activitatea corpurilor legiuitoare și a guvernului : de la Ianuarie 1922 până la 27 Martie 1926 : dare de seamă*. București: Editura Cartea Românească.

²⁶ „Az 1981-es román tankönyv szerint az Antant kérésére katonai egységeket küldött Románia az 1919 márciusában kitört proletárforradalom elfolytására, Romániában széles tömegek határozottan tiltakoztak ezen akció ellen, és támogatták a magyar proletárforradalmat. Így például a budapesti Nemzetközi Vörösgárdába sok román harcos besorozta magát.” („Împotriva acestei acțiuni, masele largi din România au protestat cu hotărâre și au sprijinit revoluția proletară ungară. Astfel, în rândurile Regimentului Roșu Internațional, organizat la Budapesta, s-au înrolat și numeroși militanți români.”, Petric és Ioniță, 1981, 23.)

Dévényi Anna és Gözsy Zoltán (2013): A történelemtankönyvek elemzése. Szempontok a tankönyv mint történeti forrás vizsgálatához. *FONS*. XX. 2. 191–220. 2021.07.29-i megtekintés,

http://epa.oszk.hu/03300/03304/00062/pdf/EPA03304_fons_2013_02_191-220.pdf

Dévényi Anna és Gözsy Zoltán (2014): Szempontok a történelemtankönyvek de-kódolásához. In: Csóka-Jaksa Helga - Schmelczer-Pohánka Éva - Szeberényi Gábor. (szerk.): *Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*. PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Pécs, 145–166. 2021.07.29-i megtekintés,

https://dtk.tankonyvtar.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/7193/13_devenyi.pdf?sequence=1&isAllowed=y

F. Dárdai Ágnes (1999): Tankönyvelemzési modellek a nemzetközi tankönyvkutatásban. *Iskolakultúra*. 9. 4. 44–53. 2021.07.29-i megtekintés,

https://www.epa.hu/00000/00011/00026/pdf/iskolakultura_EPA00011_1999_04_044-053.pdf

F. Dárdai, Ágnes (2005): A tankönyvkutatás nemzetközi és hazai pozíciói. *Iskolakultúra*, 15. 10. 120–126. 2021.12.30-i megtekintés,

<http://www.iskolakultura.hu/index.php/iskolakultura/article/view/20325>

Dárdai Ágnes, Dévényi Anna, Márhoffer Nikolett és Molnár-Kovács Zsófia (2014–2015): Tankönyvkutatás, tankönyvfejlesztés külföldön I–II. *Történelemtanítás – Online történelemdidaktikai folyóirat*. Új folyam V. 3–4., valamint: VI.1–2, 2021.08.01-i megtekintés,

<https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2014/12/dardai-agnes-devenyi-anna-marhoffer-nikolett-molnar-kovacs-zsofia-tankonyvkutatas-tankonyvfejlesztes-kulfoldon-i-05-02-02/>

<https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2015/07/dardai-agnes-devenyi-anna-marhoffer-nikolett-molnar-kovacs-zsofia-tankonyvkutatas-tankonyvfejlesztes-kulfoldon-ii-06-01-02/>

Dej, Gheorghe Gh. (1961): Congresul al XXII-lea al P.C.U.S. Cuvântare tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Albina* 63. 722. 1-4. 2021.12. 22-i megtekintés,

http://www.bibliotecadeva.eu/periodice/albina/1961/10/albina_1961_10_722.pdf

Ember István (1926): *A magyar nemzet története a középiskolák III. osztálya számára*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.T.

Floru, Ion S. (1923): *Istoria românilor pentru clasa a IV-a secundară*. București, Editura Librăriei Socec & Co.

Hanák Péter (1949): *Történelem a középiskolák II. osztálya számára (1526–1849)*. Budapest, Tankönyvkiadó

Havas István és Lóránd Lajos (1928): *A magyar nemzet története a Mohácsi vésztől napjainkig világtörténeti kapcsolatokkal a polgári fiúiskolák IV. osztálya számára*. Budapest, Franklin Társulat.

Heckenast Gusztáv és Spira György (1950, 1954): *A magyar nép története II. rész (1526–1849)*. Budapest, Tankönyvkiadó

Helméczy Mátyás: *Történelem és állampolgári ismeretek az általános iskola 7. osztálya számára*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1981.

Herber Attila: A történelmi tudat formálásának eszköztára a rendszerváltás előtti tankönyvekben. *Történelemtanítás – Online történelemdidaktikai folyóirat*. Új folyam I. 4. 2021.12.21-i megtekintés,

https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2010/12/01_04_03_Herber.pdf

Hermann Róbert (2016): Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc képe a középiskolai tankönyvekben a Kádár-korszaktól 2014-ig. *Könyv és Nevelés*. 18. 2. 71–90. 2022.01.03-i megtekintés,

https://folyoiratok.oh.gov.hu/sites/default/files/journals/kn_2016_2_online_0.pdf

Hurezeanu, E., Smarandache, Gh., Totu M. (1988): *Istoria modernă a României. Manual pentru clasa a IX-a*. București, Editura Didactică și Pedagogică.

Istoria: programa școlară pentru clasele VIII-XI. Ministerul Învățământului Public. Institutul de Științe Pedagogice (1952). București, [s.n.].

Iorga, Nicolae (1920): *Istoria românilor pentru clasa a IV-a și a VIII-a secundară*. București. Editura Cultura Neamului Românesc.

Murgescu, Mirela-Luminita (2004): *Istoria din ghiozdan: memorie și manuale școlare în România anilor 1990*. București, Editura Dominor.

Katona András és Szabolcs Ottó: *Szemelvények harmadfél évszázad magyarországi történelemtanterveiből*. Melléklet Szabolcs Ottó - Katona András: *Történelem tantárgy-pedagógiai olvasókönyv*. Dokumentumok a történelemtanítás történetének és módszertanának tanulmányozásához című munkájához. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2006.2021.12.20-i megtekintés,

<https://docplayer.hu/1994643-Szemelvenyek-harmadfel-evszazad-magyarorszag-tortenelemtanterveibol.html>

Karlovitc János (2000): Tankönyvi, tankönyvelméleti alapfogalmak. *Könyv és Nevelés*. 2. 2. 2021.12.17-i megtekintés,

<https://epa.oszk.hu/01200/01245/00006/cikk7.html>

Lovcsányi Gyula (1922): *Magyarország története az 1918. évi tanítástervnek megfelelően polgári fiúiskolák IV. osztálya számára*. Budapest, Atheneum

Mann Miklós (1997): Oktatáspolitikusok és oktatáspolitikai koncepciók Magyarországon 1867–1944. In: *Iskola és Társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár.

Marx, Karl és Engels, Friedrich: *A Kommunista Párt kiáltványa*. 2021.12.29-i megtekintés

http://www.eszmelet.hu/wp-content/uploads/2018/08/Kommunista_part_kialtvanya_452_PDFsam_MEM04.pdf

Molnár Erik (1962): Az SZKP XXII. Kongresszusa és a szocialista patriotizmus. *Történelmi szemle*. 5. 1. 1–7. 2021.12.30-i megtekintés,

https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1962_1/molnar.pdf

Orbán Zsolt (2015): Az első világháború a szomszédos országok és hazánk történelem-tankönyveiben. *Történelemtanítás – Online történelemdidaktikai folyóirat, Új folyam VI.* (1–2). 2021.07.28-i megtekintés,

<http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2016/07/orban-zsolt-az-első-vilaghaboru-a-romaniai-tortenelemtankonyvekben-07-01-12/>

Petric, A. , Ioniță, Gh. I. (1981): *Istoria contemporana a României. Manual pentru clasa a X-a.* București, Editura Didactică și Pedagogică.

Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism (1975). București, Editura Politică.

Rákossy Zoltán, Domanovszky Sándor és Gombos Albin (1933): *A magyar nemzet története világtörténelmi fejezetekkel. 2. rész a polg. fiúisk. 4. oszt. számára.* Budapest: Egyetemi Nyomda.

Repoussi, Maria, Tutiaux-Guillon, Nicole (2010): New Trends in History Textbook Research. *Journal of Educational Media, Memory and Society*, 2. 154–170. 2020.07.25-i megtekintés, JEM,

<https://doi.org/10.3167/jemms.2010.020109>

Roller, Mihai (szerk., 1952): *Istoria R. P. R.. manual pentru învățământul mediu.* [București], Editura de Stat Didactică și Pedagogică.

Rusu, Mihai Stelian (2015a): (Hi)story-Telling the Nation: The Narrative Construction of Romanianism in the late 19th Century. *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology*, 5. (1), 97–116. 2021. 07. 28-i megtekintés,

<https://www.cceol.com/search/article-detail?id=282646>

Rusu, Mihai Stelian (2015b): *Memoria națională românească. Facerea și prefacerile discursive ale trecutului național.* Iași, Institutul European.

Szabó Hajnalka Piroska (2021): Nőképváltozások gimnáziumi történelemtankönyvekben 1949 és 1989 között. *Neveléstudomány. Oktatás – Kutatás – Innováció.* 2021. 3. 60–70. 2021. 12. 28-i megtekintés,

http://nevelestudomany.elte.hu/downloads/2021/nevelestudomany_2021_3.pdf

Szakács-Behling, Simona (2007). Now and Then: National Identity Construction in Romanian History. A Comparative Study of Communist and Post-Communist School Textbooks. *Internationale Schulbuchforschung, International Textbook Research*, 29. 23–47. 2021. 07. 28-i megtekintés,

https://www.researchgate.net/publication/266850489_Now_and_Then_National_Identity_Construction_in_Romanian_History_A_Comparative_Study_of_Communist_and_Post-Communist_School_Textbooks

Szakács-Behling, Simona és Rusu, Mihai Stelian (2019): Nurturing Romanian Socialists. *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, 5. 1. 97–117. 2021. 12. 28-i megtekintés,

<https://doi.org/10.3167/jemms.2019.110107>

Szügyi Trajtlér Géza és Greiner Gyula (1936): *A magyar nemzet történelme és alkotmánya az osztott és részben osztott katolikus elemi népiskolák V-VI. osztály számára.* Budapest, Szent István Társulat.

Tafrali, Orest (1930): *Manual de istoria românilor : cu numeroase figuri și hărți : pentru clasa III-a secundară de băieți și de fete*. București, Editura Librăriei Socec & Co.

Toth Szilárd (2012): A kompetencia-orientált oktatás Romániában – a történelemtanítás általános és specifikus kérdései. *Partiumi Egyetemi Szemle*. **XI**. 2. 37–57.

Toth Szilárd (2017): A történelemtanítás keretei Romániában: új tantervek, de minden a régi? *Magiszter*. **XV**. 4. 34–42.

Toth Szilárd (2018): *Kompetenciaorientált történelemtanítás*. Kolozsvár. Egyetemi Műhely Kiadó.